

Ռ. Ա. ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ (պ.գ.թ., դոցենտ)

ԵՊՀ, հնագիտության և ազգագրության ամբիոն

**ՀԱՅՈՑ ԸՆՏԱՆԵԱՄՈՒՄՆԱԿԱՆ
ՍՈՎՈՐՈՒՅԹՆԵՐԻ ՈՒ ԾԵՍԵՐԻ ԲՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
Խ. ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ**

Խ. Արովյանը հայոց սոցիոնորմատիվ մշակույթի կամ ընտանեկան-հասարակական կենցաղը պատկերող բազմաթիվ ուշագրավ և արժեքավոր նկարագրություններ է թողել: Նրա «Առաջին սերը»¹, «Թիֆլիզու հայոց հանգստարանը»², «Ակնարկ Թիֆլիսում ապրող հայերի կյանքի և հատկապես նրանց հարսանեկան սովորությունների մասին»³, «Համառոտ ակնարկ հայերի մասին»⁴, «Հայաստանի և հայ ժողովրդի տնտեսական ու կուլտուրական վիճակը բարելավելու ուղիների մասին»⁵, «Գյուղական տների կառուցվածքը»⁶, «Վերք Հայաստանի»⁷ և այլ ստեղծագործություններ հարուստ են հայոց ընտանեամուսնական սովորույթների ու ծեսերի վերաբերյալ տեղեկություններով:

XIX դարի առաջին կեսը մի ժամանակաշրջան էր, երբ հայ իրականության մեջ դեռևս կենսունակ էին ընտանեկան համայնքները կամ գերդաստանները: Նահապետական գերդաստանն իր կազմով ու կառուցվածքով սերտ ազգակցությամբ եռասերունդ կամ քառասերունդ անհատական ընտանիքների համախմբումն ու միավորումն էր մեկ տան մեջ: Խ. Արովյանի նկարագրություններից երևում էր, որ Արևելյան Հայաստանում դեռևս բավականին կայուն էին պահպանվել գերդաստանական հարաբերությունների շատ մնացուկներ, որոնց ուսումնասիրությամբ հնարավոր է վերականգնել արևելահայ հատվածի ընտանեկան, ամուսնական կյանքի իրական պատկերը: Այդպիսի մեծ ընտանիքների կազմը ըստ գրողի՝ հասնում էր 10-40-50 հոգու: Դրանց երկարատև պահպանման հարցում հիմնականն ու առաջնայինը

¹ Տե՛ս Խ. Արովյան, Երկեր, հ. 4, ՀՍՍՌ-ԳԱ հրատ., Եր., 1947, էջ 1-19:

² Տե՛ս Խ. Արովյան, Երկեր, հ. 4, ՀՍՍՌ-ԳԱ հրատ., Եր., 1947, էջ 40-47:

³ Տե՛ս Խ. Արովյան, Երկեր, հ. 8, ՀՍՍՌ-ԳԱ հրատ., Եր., 1958, էջ 154-193:

⁴ Տե՛ս Խ. Արովյան, Երկեր, հ. 8 ՀՍՍՌ-ԳԱ հրատ., Եր., 1958, էջ 32-42:

⁵ Տե՛ս Խ. Արովյան, Երկեր, հ. 8 ՀՍՍՌ-ԳԱ հրատ., Եր., 1958, էջ 82-96:

⁶ Տե՛ս Խ. Արովյան, Երկեր, հ. 10 ՀՍՍՌ-ԳԱ հրատ., Եր., 1961, էջ 59-99:

⁷ Տե՛ս Խ. Արովյան, Վերք Հայաստանի ողբ հայրենասիրի, գրակ. և արվեստի թանգարանի հրատ., Եր., 2004, էջ 3-422:

տնտեսական դրդապատճառներն էին: Բնափակ տնտեսությունը և արտադրողական ուժերի զարգացման ցածր մակարդակը պահանջում էր արտադրական մեծ կոլեկտիվների համակեցություն⁸:

Գերդաստանին բնորոշ էր կայուն կազմը, կոռ դեկավարությունը, փոխհարաբերությունները կարգավորող կարգ ու կանոնը, որոնք հազարամյակների միջով փոխանցվելով, սովորութային ուժով հասել էին XIX դար՝ դառնալով ազգագրագետների ուսումնասիրության առարկա:

Գերդաստանի նահապետը նրա ընդհանուր, միանձնյա ղեկավարն էր: Նրա իրավունքները գրեթե անսահմանափակ էին: Նա էր գերդաստանական ամբողջ սեփականության տերը, գերդաստանի բոլոր անդամների ճակատագիրը տնօրինողը: Նրա իրավունքն էր խրախուսել գերդաստանի օգտին գործող անձանց և պարսավել ու պատժել նրա շահերն ու սովորութային իրավունքը խախտողներին: Բացի այդ, կարող էր ժառանգությունից զրկել անհնազանդ զավակներին կամ թոռներին և հեռացնել ընտանիքից: Եվ եթե նմանին մինչև իսկ ազգականն էլ ապաստան տար, այդպիսին տան թշնամի կհամարվեր: Ազգականն ավելի շուտ պետք է աշխատեր հաշտեցնել նրանց, ինչը և հաճախ կատարվում էր: Քանի դեռ մեծերից մեկն ապրում էր, բոլորը իրենց երեխաներով և կանանցով հանդերձ նրա հպատակներն էին⁹:

Ընդհանրապես, գերդաստանի նահապետին բնորոշ այս և նման իրավունքները բավականին լավ էին պահպանված, մի հանգամանք, որին առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել Խ. Աբովյանը: Այսպես, ըստ գրողի, գերդաստանում ծերունիների ընդգծված հեղինակության մասին է վկայում *խոսկապ* կոչվող արարողությունը¹⁰:

Համատարած երևույթ էր, որ հարսները ամուսնության առաջին իսկ օրից երեսը ծածկում էին քողով: Քողածածկ հարսը ազատ էր մնում գերդաստանի ու օտար տղամարդկանց աչքերից: Միայն առաջնեկի ծննդից հետո կամ, ինչպես Խ. Աբովյանն է հիշատակում, «խոսկապ» արարողությունից հետո հարսը կարող էր բաց երեսով երևալ օտար տղամարդկանց: Այս ծեսը կատարվում էր նույնիսկ այն ժամանակ, երբ հարսները արդեն 30-40 տարեկան էին, այսինքն՝ մի քանի

⁸ Տե՛ս Ի . Ի . Էնճա՛լ, Նա՛լ ա՛ւն ի՛նչ ի՛նչն է՛ն է՛ն ի՛նչն է՛ն է՛ն ի՛նչն է՛ն է՛ն, Ի . , 1963, էջ 56, Հմմտ, Կ. Թ. Էնճա՛լ ա՛ւն ի՛նչ, Աճ՛ի յ՛ի նե՛նչ նա՛լ ա՛ւն ի՛նչ ի՛նչն է՛ն է՛ն, 1958, էջ 8:

⁹ Խ. Աբովյան, Երկեր, հ. 10, էջ 64:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 65:

զավակների տեր էին: Սակայն մինչ այս ծիսակատարությունը, ծնողները, երբ դրսում կամ այլ տեղ հարսներին խոսելիս տեսնեին, պետք է չտեսնելու տալին¹¹:

Այս ազատության համար նրանք անձնվիրությամբ և երախտագիտությամբ համբուրում էին մեծերի ձեռքը և իրենց երջանիկ զգում, որ տանն արդեն որպես հասուն կանայք են դիտվում: Ծերունիները հաճախ թանկարժեք նվերներ էին անում նրանց, իրենց ձեռքով իջեցնում են այն շորը, որ մինչև այդ ծածկած էր պահում նրանց բերանները: Դա նրանց ազատության նշանն էր:

Հայկական գերդաստանում ընդհարված ամուսինների հաշտեցման գործում ևս զգալի դեր է խաղացել նահապետը: Ըստ սովորույթի՝ վիճած ամուսիններից բերել են մեծի մոտ, որոնք համբուրել են նրա ձեռքը և խոստացել, որ նման բան այլևս չի կրկնվի: Այնուհետև ամուսինների հաշտեցումը ընդգծելու համար ծերունին խրատական և պարսավանքի խոսքեր է ուղղել իր որդուն՝ ասելով. «Մի՞թե իզուր եմ քեզ մինչև այս հասակը հասցրել, որ դու մեր ծերությունը դառնացնես, չգիտե՞ս, որ ամեն բոլոր կարող եմ քեզ հետ ուզածիս պես վարվել: Որդի, այդ բոլորը մեզ համար չի, այլ քեզ համար. մեր մի ոտն արդեն գերեզմանում է. ինչ դու մեզ անես, նույնը քո երեխաներից վշտով կստանաս»¹²:

Ծնողների նկատմամբ որդիների ամենափոքր հանդգնությունը համարվում էր ընտանեկան աղետ, վշտի պատճառ. «Աստված իր օրհնությունն իմ տանից վերցրել է, մխիթարության փոխարեն ցավ ու վիշտ տվել: Լավա՞ծ բան է, որ որդին իր հոր հանդեպ անհնազանդ լինի. իմ տան վրա անեծք կա» և այլն, - ասում էին նրանք: Մեծերի նկատմամբ խորին հարգանքը, ըստ Խ. Աբովյանի, դրսևորվում էր հայ ընտանեկան կենցաղի բոլոր դրվագներում: Ուշագրավ է նաև գրողի ճաշելու պահի վերաբերյալ նկարագրությունը. «Տան առավել տարեց անդամները և նրանց հետ ավելի երիտասարդներն՝ իրենց ջահել կանանցով, նստում են մի կողմում, դեմքերը մեծ մասամբ հակառակ կողմը դարձրած, որտեղ նստում են ծերունիները: Տատը մեծ մասամբ կանգնում է ծերունու դիմաց, որպեսզի վերջինս չտեսնի, թե ինչպես են ուտում մյուսները, չնայած մեզ մոտ մեկընդմիշտ կանոն է, որ երիտասարդ կանայք և աղջիկներն ուտելու ժամանակ մի ձեռքը միշտ պահում են բերաններին, անկախ այն բանից՝ այնտեղ է նա, թե ոչ: Նրանց խոսակցությունն այնքան ցածր է, այնպես զաղտնի, որ մինչև իսկ այդ տարածության վրա ոչինչ չի կարելի լսել, բացի փսփսոցից»¹³:

¹¹ Տե՛ս Խ. Աբովյան, Երկեր, հ. 10, էջ 65:

¹² Տե՛ս նույն տեղը, հ. 10, էջ 65:

¹³ Նույն տեղում էջ 67:

Չնայած նահապետի բռնապետական դերին, նրա մահը միշտ էլ մեծ կորուստ է համարվել գերդաստանի համար՝ առաջ բերելով բոլոր անդամների ափսոսանքն ու կարեկցանքը: Այս մասին ևս Խ. Աբովյանը թողել է արժեքավոր նկարագրություններ: Սրտառուչ է, թե ինչպես են արդեն 50-60 տարեկան որդիները երախտագիտության խոսքեր ասել հանգուցյալի մասին: «Մեր տան սյուները քանդվեցին, ո՞վ է մեզ կառավարելու և սանձահարելու, թանկագին ծնողներ: Այժմ մենք նման ենք մի տակառի, որի կափարիչը չկա, և ամեն կեղտոտություն անարգել ներս է լցվում»:

Մահացած նահապետին փոխարինել է ավագ եղբայրը, որին իր եղբայրների երեխաներն անվանել են հայր, իսկ իրենց հարազատ հայրերին այլ անունով են կոչել: Նրա կնոջը անվանել են *Մեծ* նան, իրենց հարազատ մորը՝ *Փոքր* նան, և նրանց բոլոր երեխաները քույր և եղբայր են համարվել¹⁴: Ավանդական ընտանեկան այսպիսի դրվածքը վկայում է արյունակցական-ազգակցական կապերի կենսունակության մասին:

Ընտանիքի նահապետի օգնականը նրա կինն էր, որը մեծ իշխանություն ուներ հատկապես կանանց նկատմամբ: Անգամ նահապետի մահից հետո մեծ մոր ընդհանուր հսկողական գործառույթները պահպանվում էին: Նրա հեղինակությունը խարսխված էր ոչ թե բռնի ուժի, այլ իսկապես հարգանքի վրա:

Նկարագրելով ներընտանեկան փոխհարաբերությունները՝ Խ. Աբովյանը անդրադարձել է նաև թոճրատանը (հացատուն), որտեղ ճաշել են գերդաստանի անդամները, լավաշ թխել, տաքացել: Թոճիիրը վառել են ամեն օր վաղ առավոտյան՝ կամ աթարով: Բոլոր կերակուրները եփել են թոճրի վրա: Կափարիչով ծածկված թոճրի վրա դրել են քառակուսի սեղանի ձև ունեցող, մեկ ոտնաչափ բարձրությամբ քուրսին, որը երկու-երեք կարպետով կամ գորգով ծածկել են այնպես, որ դրանց ծայրերը ձգվեն մինչև հատակը՝ տաքությունը ներսում պահելու նպատակով: Ընտանիքի բոլոր անդամները ըստ կարգի նստել են քուրսու շուրջը և տաքանալու համար ոտքերը, հաճախ նաև ձեռքերը, երկարել են ներս: Ընտանիքի հայրը ունեցել է իր հատուկ տեղը: Քուրսու շուրջը ճաշել են առավոտյան և երեկոյան: Կանայք մեծ մասամբ ճաշել են տղամարդկանցից առանձին: Շատ հաճախ հայր ու որդի, մայր ու աղջիկ, քույր ու եղբայր միևնույն ամանից են կերել, թոճրատանը ընդունել են միայն

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղը, անդ, էջ 28-29:

ազգականներին և ծանոթ հյուրերին¹⁵: Ավելի ուշ, XIX դ. վերջին և XX դարի սկզբներին, գերդաստանի նահապետի հեղինակությունն աստիճանաբար անկում էր ապրել: Դա կապիտալիստական հարաբերությունների երկիր ներթափանցման հետևանք էր, որը նպաստում էր անհատական ընտանիքների դերի բարձրացմանը:

Խ. Աբովյանը մանրամասնորեն անդրադարձել է հարսանիքին, որը փաստորեն ամեն մի ամուսնություն հասարակայնորեն վավերացնելու ծես է: Գրողը, ճիշտ ըմբռնելով հարսանեկան սովորույթների դերն ու նշանակությունը, փորձել է դրանք իմաստավորել: Ըստ նրա՝ հարսանեկան սովորույթները՝ որպես ազգային երևույթ, միանգամայն ինքնատիպ են¹⁶: Ամուսնությունը մեծ մասամբ կատարվել է ոչ թե ազատ ընտրության միջոցով, այլ ծնողների ցանկությամբ:

Ամուսնացող կողմերի՝ սեփական ընտրությամբ ամուսնությունը խստորեն սահմանափակված էր, որին մեծապես նպաստում էր աղջիկներին մանկության շրջանում նշանելու կամ նույնիսկ հարս տանելու սովորությունը: Այսպիսի դեպքերում փորձում էին արդարանալ այն պատճառաբանությամբ, թե ընտանիքի համար անհրաժեշտ են աշխատավոր ուժեր, որոնց նրանք ձեռք են բերում հանձին նորահարսի¹⁷:

Գրողի դիտարկման համաձայն՝ ոմանք իրենց խնամիական կապերը կնքում էին այն ժամանակ, երբ երեխաները դեռևս չէին ծնվել: Եթե մեկին աղջիկ էր ծնվում, մյուսին՝ տղա, համաձայն պայմանավորվածության, տասնհինգ տարին լրանալուն պես նրանց ամուսնացնում էին: Սովորաբար տղաներին ամուսնացնում էին մինչև նրանց քսան տարեկան դառնալը, իսկ աղջիկներին՝ մինչև տասնհինգ: Յուրաքանչյուր ընտանիքի հայր տենչում է այն օրվան, երբ կկարողանա երջանկացնել իր զավակներին՝ ամուսնացնելով. «Չէի ցանկանա էս մաշված ոսկորներս հողի տակ դնել, մինչև որ հարսանիքիդ օրը չպարեմ»:- Կամ՝ «Հը, տղա՛, ե՞րբ պիտի քեզ լծենք կամին, գիժ մոզու պես դես ու դեն ես ընկնում»:¹⁸ «Թո՛ղ մենք էլ կարմիր թելը (նարտուղ.-Ռ. Ն) վիզդ կապենք և թագը գլխիդ դնենք»¹⁸:

Խ. Աբովյանը բազմիցս ընդգծել է, որ ամուսնությունը տղամարդկանց համար եղել է շահույթի աղբյուր և դրամագլուխ ձեռք բերելու միջոց: «Շատ բացառիկ դեպքերում, - գրում է Աբովյանը, - կհանդգնի որևէ երիտասարդ իր

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 69:

¹⁶ Տե՛ս Խ. Աբովյան, հ. 8, էջ 162-163:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 164:

¹⁸ Տե՛ս Խ. Աբովյան, հ. 8, էջ 162:

սրտի ուզածին ընտրել, իսկ աղջիկը՝ երբեք»¹⁹: Խոսելով ամուսնության հիմքում ընկած դրամական գործարքների մասին՝ Խ. Աբովյանը վեր է հանում արատները, անողոր ծաղրի ենթարկում ժամանակի բարքերը: «Բոլորն էլ փողի ծարավ են գգում, - գրում է նա, - փողի համար են ամուսնանում, փողն է ամենամեծ սրբությունը աշխարհիս երեսին, երկնային ամենամեծ բախտավորությունը, լավագույն բուժամիջոցը, ինչպես նաև դրախտ ու դժոխք գնալու, ամբողջ աշխարհը տակն ու վրա անելու, կործանելու և նորից շինելու միակ միջոցը»²⁰: Խ. Աբովյանը ազգագրագետի խոր իմացությամբ և գեղագետի հմտությամբ նկարագրում է նաև Թիֆլիսի հայության այն խոր ապրումները, որ առնչվում էր օժիտի պատրաստման, աղջկա ծնունդը դժբախտության համարելու հետ²¹: Աղջկա օժիտը հասնում էր 200-1000-7000-10.000 արծաթ ռուբլի և մի այդքան էլ ակնեղենի, նամանավանդ Թիֆլիսի համար ամեն ինչ եռապատիկ թանկ է, քան ուրիշ տեղ:

Երիտասարդին կամ աղջկան ամուսնացնելը ծնողների և տան մեծերի գործն է եղել: Երբ երիտասարդները ամուսնության համար հասունացել են, հայրն ու մայրը սկսել են մտածել նրանց ամուսնության մասին: Ընտրությունից հետո, որը մեծ մասամբ կատարում էր տղայի հայրը, նա գնում էր աղջկա բնակավայրը՝ տեսնելու նրան ջուր կրելիս (որովհետև մեծ մասամբ աղջիկներն են գետից ջուր բերել), ապա խնամախոսի միջոցով տեղյակ է պահել աղջկա ծնողներին: Վերջիններս սովորաբար մերժել են ամեն տեսակ առաջարկություններ, մինչև չստանան իրենց պահանջածը: Միաժամանակ գովերգել են իրենց աղջկա արժանիքները. «Իմ աղջիկը գեղեցիկ է արևի նման, անմեղ՝ ինչպես աղավնին, ջանասեր է. և կարող է տաս մարդու գործ կատարել, կույր չէ, աչքեր ունի՝ ամեն մեկը լուսնի նման... Ի՞նչն է պակաս: Հաց շատ ունենք նրան կերակրելու համար, հայտնի օջախից է. չէ, չէ էդպես էժան չեմ ծախի»: Նա մեր տան աչքն է, մեր տան սյունն ու լույսը: Նա հողից չի բուսել, որ էդպես հեշտ ու հանգիստ տնից դուրս գցեմ: Չի՛ ուզում, ուզածս, չի՛ տալիս, թո՛ղ նա իր ճամփեն գնա, ես էլ՝ իմ»:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 162:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 179-180:

²¹ Ուշագրավ է, որ աղջկա ծնունդը պատուհաս է համարվել Թիֆլիսի հայության համար: «Թող սատանի բաժին դառնա: Քիչ ցավ ունեինք, հիմա էլ նորն է գալիս: Երբ աստված մարդուն պատժել է ուզում, սրանից մեծ պատիժ չի կարող լինել: Ա~խ, երանի թե մեռներ, իսկույն ևեթ հողի տակը դնեինք», «Մն լինե՞ր էսօրը մեզ համար, աղջիկ է ծնվել: Ո՛չ սպանել կարող ես, ո՛չ էլ՝ ջուրը գցել»:

Աղջկա ծնողներին մեծ համբերությամբ լսելուց հետո սկսում է խոսել միջնորդը, որի դերը կատարել են քահանաները, պառավ կանայք կամ տղամարդիկ: Միջնորդը խորամանկորեն և հմտորեն սկսել է հակաճառել աղջկա ծնողներին:

Երկու կողմերի համաձայնության դեպքում աները ստանում էր պահանջած իրերն ու դրամը, որից հետո կատարվում էր նշանդրեքի արարողությունը: Նշանդրեքի ժամանակ հարսին, բացի զգեստներից, նվիրել են մատանիներ և այլ զարդեր, որոնցով նա արդեն կապվում էր ապագա ամուսնու ընտանիքի հետ: Այդ օրը հարսնացուին նվիրում էին նաև շաքար և կոնֆետներ: Դրանից հետո քահանան օրհնում էր հարսի զգեստները նշանվածների ծնողների ներկայությամբ: Նշանդրեքից հետո հարսնացուն քող էր կրում և տնից գրեթե դուրս չէր գալիս²²: Ազգագրական նյութերը վկայում են, որ նշանդրեքից հետո հարսին զանազան հասարակական վայրեր տանելու պարտականությունը ընկնում է տղայի կողմի կանանց վրա:

Սովորույթի համաձայն՝ փեսան իրավունք չունեի աներոջ հետ հանդիպելու. դրա համար գոյություն է ունեցել հատուկ արարողություն: Փեսային աներոջ տուն են հրավիրել, ընծաներ տվել, բայց նա կանգնել է աներոջ մոտ գլուխը կախ, հանցավորի նման և իր մտքերն արտահայտել է մնջախոսությամբ, հաճախ համբուրել աներոջ ձեռքը, չի համարձակվել նրա հետ ճաշել ու կատակել²³:

Խ. Աբովյանի նկարագրած՝ նորապսակների խուսափման այս սովորույթը որոշակի հասարակական պայմանների հետևանք էր: Սովորույթի ծագման, մեկնաբանման, դասակարգման շուրջ գոյություն ունեն տարբեր կարծիքներ: Գիտնականներից ոմանք այն կապում են՝ ա) կնոջ առևանգման ինստիտուտի հետ՝ իբրև բռնի ամուսնության դեմ ձևավորված ռեակցիա, բ) որպես արգելակող համակարգ, սեռային կապերի կանխման միջոց, որը ծագել է խմբային ամուսնությունից անհատականի անցման ընթացքում, գ) որպես մայրիշխանությունից հայրիշխանության անցման ժամանակաշրջանի մնացուկ, դ) տիրապետող բազմաթիվ մնացուկների հոգեբանական ըմբռնում²⁴:

Աները փեսայի հետ զրուցելիս նորից իր աղջկա գովքն է արել, փեսային խրատներ տվել. «Արի ձեռքս համբուրիր ու դոչաղ կաց, չեմ թողնի, որ ճակատդ

²² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 169:

²³ Տե՛ս **Խ. Աբովյան**, հ. 8, էջ 169:

²⁴ Տե՛ս **Ռ. Նահապետյան**, Խուսափման սովորույթի դրսևորումները աղճնիքահայերի ընտանեկան կենցաղում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Եր., 2005, 1 (115), էջ 149:

մռայլվի»։ հողի տակից էլ ձեզ համար հաց կհանեն։ «Սրանից հետո իմ դուռը բաց է քեզ համար, իսկ հարսնացուիդ (մինչև ամուսնությունը.- Ռ.Ն) իրավունք չունես տեսնելու, թե չէ աչքերդ կհանեն, աղջկաս էլ ընդմիջտ կխլեն քեզանից, ասածներս մտքումդ պահիր։ Ես ձեզ իրար մոտ կտանեն»²⁵։ Այս բոլորն ավարտվել է նրանով, որ աները հարվածել է փեսայի ականջին, ծոծորակին, համբուրել է ճակատը, քաշել ականջը, քիթը, հետո երկու ձեռքով բռնել է ամոթից կաս-կարմիր կտրած փեսայի գլուխը և սեղմել կրծքին։ Այս դեպքում աներոջ համբույրը, ըստ Ե. Լալայանի, ոչ թե հարգանքի, այլ սիրո նշան էր²⁶։

Խ. Աբովյանի վկայությամբ, աղջկա մայրը ևս հատուկ ուշադրություն է դարձրել փեսային, հյուրասիրել համեղ կերակուրներով։ Նրան է դիմել «աչքիս լույս», «սրտիս սյուն», «ցավտ տանեն», «երեսս ոտքիտ տակ» և այլ սիրալիր արտահայտություններով։ Ազգագրական առումով մի սքանչելի երկխոսություն է գոքանչի սիրատոչոր խոսքերը ուղղված նորափեսային. «...մեռնեն աչքերիդ, գլխիդ, հոգուդ, երեսիդ, մեռնեն քո բոյ-բուսաթին։ Սիրտս ուզում է քեզ սաղ-սաղ ուտել։ Երբ քեզ տեսնում եմ՝ արևն է ծագում առաջս։ Ուզում եմ գլխովդ պտույտ գալ։ Ցավդ տանեն։ Երեսս ոտքիդ տակը։ Թո՛ղ աստված հոգիս ու մարմինս առնի, քեզ տա։ Հոգիս հոգուդ բնակարան է դարձել։ Որ կյանքս էլ ուզես՝ կտամ։ Ամեն անգամ, երբ ոտքդ իմ շենն ես դնում, կարծես թե երկինք է երևում իմ տանը։ Մեռնեն անունիդ։ Եթե կարողանայի սիրտս բաց անել, կտեսնեիր, որ արյունս քո սիրուց եռ է գալիս, երբ ինձանից հեռանում ես, թվում է, որ տան պատերը դևեր են դարձել ու ինձ ուտել են ուզում։ Մի օր քեզ չտեսնելիս, կարծես աշխարհը տակ ու վրա է լինում։ Դու հոգուս լույսն ես, սրտիս ճրագը...։ Աչքս ջուր է դառնում, երբ ուշանում ես։ Երբ ձայնդ ականջս է ընկնում, խելք ու միտքս չքանում է։ Դու իմ թագն ու պարծանքն ես։ Քուն թե արթուն, քեզ եմ միայն տեսնում։ Պատկերդ այնպես է տպավորվել իմ սրտում, որ եթե քեզ մի ժամ չտեսնեմ, հոգիս կտամ։ Ինչ ունեն՝ քոնն է. տունս, ունեցած-չունեցածս, կյանքս, բոլորս մատաղ լինենք ոտքերիդ տակ։ Մեռնեն էն ձեռքին, որ քեզ պահել ու մեծացրել է»²⁷։

Նման վերաբերմունքը փեսայի նկատմամբ շարունակվել է նշանդրեքից մինչև հարսանիք։ Այդ ընթացքում փեսան պարտավոր էր տոն օրերին նվերներով այցելել իր նշանածին։

²⁵ Խ. Աբովյան, հ. 8, էջ 170։

²⁶ Տե՛ս Ե. Լալայան, Ծիսական կարգը հայոց մեջ, Ապրակ, Թիֆլիս, 1913, էջ 10։

²⁷ Տե՛ս Խ. Աբովյան, հ. 8, էջ 170։

Խ. Աբովյանի վկայությամբ հարսանիքը տևել է երեք օր, որին մասնակցել են բոլոր ազգականները: Փեսան նախօրոք սափրվել է, լողացել: Յուրահատուկ ծես է եղել փեսայի բաղնիք գնալը, որն ուղեկցվել է երաժշտությամբ և փեսայի ընկերների ուղեկցությամբ: Բաղնիքում երեկոյան քեֆ են արել ու կատակել, իսկ փեսան սովորության համաձայն, քեֆին մասնակցելու իրավունք չի ունեցել, որովհետև հաջորդ օրը պետք է հաղորդություն ընդունել եկեղեցում²⁸:

Խ. Աբովյանը գրել է, որ բաղնիքից վերադառնալուց հետո, բոլոր հյուրերը զվարճանում են, պարում ու երգում, նրանց հյուրասիրում էր փեսայի հայրը: Ոչ մի կին իրավունք չունեի այդ սենյակում երևալու: Այս նկարագրության ժամանակ է, որ Խ. Աբովյանը հարևանցիորեն հիշատակում է *խնամպագին* նմանվող մի երևույթ: Նա գրում էր. «Ձահել տղաներից մեկը ձայն է տալիս. - Ջինակիրներ, ո՞ւմ քրոջը համբուրենք: - Խաչեղբոր, - հնչում է պատասխանը: Երբեմն կանչողին պատասխանում են. «Քո քրոջը», կամ՝ «Նրա քրոջը, ով ձայն տվեց»²⁹: Այս սովորույթը պահպանվել էր XIX դարի վերջերին և XX դարի առաջին քառորդին, որն արվում էր հարսնառի կերուխումը աղջկա հոր տանն ավարտելուց հետո՝ տանից դուրս գալու պահին: Խնամպագի իմաստը նախապես ընտրած աղջկան հասարակայնորեն տաբուացնելն էր: Հարսնացուի տանը հավաքվել են մի խումբ կանայք, որոնք հարսնացուի աչքերը ներկել են սև ներկով, իսկ եղունգներն ու մատները կարմիր հինալով: Հինան այս դեպքում օգտագործվել է որպես զարդ, մյուս կողմից՝ խորհրդանշել է նորի գաղափարը:

Հայկական հարսանիքների ժամանակ կարևոր անձ է եղել խաչեղբայրը, որն անպատճառ պետք է փեսայի արյունակից ազգականը լիներ³⁰: Այս դեպքում Խ. Աբովյանը պետք է որ նկատի ունենար խաչեղբոր տոհմական լինելը, որովհետև հայաբնակ շատ զավառներում յուրաքանչյուր գերդաստան իր խաչեղբայրներին շարունակ միևնույն տոհմի սերունդներից է հրավիրել³¹:

Քավոր, կնքահայր, խաչեղբայր հասկացությունները չափազանց կարևոր դեր են կատարում հայ ընտանեկան-ամուսնական ծեսերի ու սովորությունների մեջ: Պսակի արարողության ժամանակ քավորի ներկայությունը խիստ անհրաժեշտ է համարվել: Հարսանեկան ծիսակատարության ողջ ընթացքում քավորին վերապահված է բացառիկ դեր՝ պաշտպանել «թագավորին» և

²⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 171:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 172-173:

³⁰ Տե՛ս նույն տեղը, հ. 8, էջ 171-172:

³¹ Տե՛ս **Խ. Սամվելյան**, Մայրական իրավունքը, «Ազգագրական հանդես», գիրք XVII, Թիլիս, 1908, էջ 74:

«թագուհուն» անտեսանելի և տեսանելի բոլոր չարիքներից ու թշնամիներից: Քավորի առաջնորդությամբ հարսանքավորների խումբը գնացել է հարսնացուի ետևից, իսկ փեսայի ծնողներն ու տարեց հյուրերը մնացել են տանը: Փեսաթագավորը մինչև շեմից ներս մտնելը աներոջից որևէ նվեր է ստացել: Աները փեսային խոստացել է իբրև ընծա նվիրել մեկ եգ: - «Եգ ունես, արտոյ վարի՛ր...»: «Մի եգով է կամենում փեսային ընդունել», - ծաղրել են ներկաները...: Ի վերջո, աները խոստացել է. «Իմ սպիտակ ձին կամ հինգ տակառ գինին, կամ թե՛ պարտեզի մի մասը ձեզ փեշքեշ»: Այնուհետև հարսի մայրը բակում փեսայի բերանը կոնֆետ կամ շաքար է դրել, հետո երկու մետաքսե կտոր խաչաձև կապել փեսայի և խաչեղբոր վզին, համբուրել նրանց, շաքարաջուր տվել խմելու, որից հետո՝ պարել: Խ. Աբովյանի վկայությամբ, պարում էր նաև աները³²: Այնուհետև փեսա-թագավորին նստեցրել են նրա համար հատուկ պատրաստած տեղը, որից հետո քահանան օրհնել է հարսի զգեստները: Հարսի դեմքը ծածկել են սպիտակ քողով, գլխի չորս կողմը փաթաթել բաց կարմիր կտոր, որը կոչվել է կրաքաշի³³: Կտորի մի ծայրը բռնել է հարսը, իսկ մյուսը՝ փեսան: Հարսին հագցնելուց հետո հրավիրում են խաչեղբորը, որ կապի հարսի գոտին, որը խորհրդանշել է կուսության գաղափարը:

Նորապսակներին օրհնել է աղջկա հայրը, այնուհետև հարսն ու փեսան հարսանիքավորների հետ շարժվել են դեպի եկեղեցի: Աղջկա ծնողները հարսանքավորների հետ եկեղեցի չեն գնացել: Խ. Աբովյանը այս երևույթի մեջ տեսնում է առևանգմամբ ամուսնությունից առաջացած թշնամության հետքերը: Հարսնացուին եկեղեցի է ուղեկցել այն կինը, որը նրա մատներին հինա է դրել, ինչպես նաև հարսի եղբայրը, որոնք հարսին պաշտպանել են «չարից»: Երաժիշտները գնացել են առջևից, փեսան իր խաչեղբոր հետ՝ հետևից, իսկ երկու քայլ այնկողմ՝ հարսնացուն:

Եկեղեցում խաչեղբայրը նորապսակների գլխավերևում պահել է մերկացրած սուր, իսկ եկեղեցու սպասավորները կատարել են պսակադրությունը³⁴: Պսակադրության վերջում քահանան նորապսակներին տվել է մի բաժակ գինի, որից սկզբում խմել է փեսան, հետո՝ հարսը³⁵:

Պսակադրությունը ավարտելուց հետո հարսանքավորները գնացել են փեսայի տուն: Նորապսակներին դիմավորել է փեսայի մայրը, որը պարելով

³² Խ. Աբովյան, հ. 8, էջ 174:

³³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 174-175:

³⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 176:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 176:

մոտեցել է հարսին, համբուրել նրան, ներս տարել և նստեցրել նրա համար նախատեսված տեղում:

Հաջորդ օրը կատարվել է մի ծես, որի ժամանակ հավեր են զոհաբերել: Խաչեղբայրը, առանց այլևայլության, սկսում է սրով խփել ու սպանել պատահած հավերին, որոնց տերերը չեն պահանջել հավի արժեքը: Երբեմն այսպես են վարվել նաև պատահած գառների և ուլերի հետ³⁶:

Այդ երեկոյան նորապասակներին նվերներ են տվել: Ամենաթանկ նվերը պետք է տար խաչեղբայրը: Խաչեղբոր կատարած ծախսերի դիմաց, որոշ ժամանակ անց, փեսան խաչեղբոր տուն է ուղարկում թանկարժեք նվերներ:

Նույն օրը քահանան արձակել է կարմիր թելը, որը խորհրդանշել է հարսանիքի ավարտը և նորապասակները իրավունք են ստացել անկողին մտնելու: Այդ ծեսը կոչվում է **թագ վերցում**:

«Թագ վերցումից» երեք – չորս շաբաթ հետո միայն ինչպես վկայում է Խ. Աբովյանը, հարսը իրավունք է ստացել այցելելու ծնողներին, որը կոչվել է երեսբացուկ³⁷ կամ դարձ:

Այսպիսով, ուսումնասիրելով Խ. Աբովյանի բազմաթիվ ստեղծագործություններ, փորձել ենք ի մի բերել հայոց ընտանեկան-ամուսնական սովորույթներին ու ծեսերին առնչվող նկարագրությունները, որոնք բավականին շատ տեղեկություններ են պարունակում ավանդական հայկական ընտանիքների սոցիալ-հասարակական փոխհարաբերությունների և առհասարակ տվյալ ժամանակաշրջանի ավանդությանին արժեհամակարգի մասին:

³⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 177:

³⁷ Տե՛ս նույն տեղը: